

Orta Asya'da Çay: XVIII-XIX. Yüzyıllarda Bir İçeceğin Tarihi*

Sergey ABAŞIN
Çev. M. Önder DURAN**

Çay Tarihine Giriş

Çay, lezzeti ve şıfası ile sosyal, kültürel rolü olan mucizevî özelliklere sahip olduğuna inanılan bir içecektir. Modern toplumların mutfaklarında yerini alan çay, bazı toplumlarda mistik bir sembole bürünmüştür. Öte yandan bazı toplumlar ise şaşırtıcı bir şekilde çay ile geç tanışmıştır. Çay tarihi; toplumsal ve kültürel değişiminde tarihidir. Kaynaklar, çaya ilk defa I. yüzyılın başında Güney Çin'de rastlandığını yazmıştır. Çay ilk önce Budist Asya toplumlarında yaygınlaşmıştır. Çin, Tibet ve Japonya'da VIII-X. yüzyıllar arasında ihraç maddesi olarak kullanılmıştır.¹ Çayın Müslüman ve Hristiyan toplumlarla tanışması nispeten daha sonra olmuştur.

Çay, kahvenin popüler olduğu toplumlara daha geç vakitlerde girebilmiştir. Zamanla toplumlar çay ve kahve severler olarak ikiye

*“Чай в средней азии: история напитка в XVIII-XIX веках”, *Традиционная пища как выражение этнического самосознания*, Москва, наука, 2001, Sergey Abaşın Rusça kaleme almış olduğu makale, 2001 yılında “Etnik Kimliğin Tanımlamasında Geleneksel Yemek” (*Традиционная пища как выражение этнического самосознания*) kitabının bir bölümü olarak yayınlanmıştır. Makalenin orijinaline sadık kalınarak okuyucunun rahat okuması adına alt başlıklar oluşturularak Türkçeye kazandırılmıştır. Rusya'da çay kültürü üzerine ele alınan ilk kapsamlı eser 1986 yılında Joseph Schütz tarafından kaleme alınmıştır. Geniş okumalar için bakınız: Joseph Schütz, *Russlands Samovar und Russischer Tee*, Regensburg, 1986.

**Arş. Gör., Uşak Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, onder.duran@usak.edu.tr
(Makale gönderim tarihi: 10.09.2020; Makale kabul tarihi: 02.12.2020)

¹ Этнография питания народов Зарубежной Азии, Опыт сравнительной типологии, М., 1981, С.128-155.

ayrılmıştır.² İlginç olan şudur ki çayın kullanımının tercih edilme sebebi fiziksel faktörlerden ziyade sosyal ve kültürel faktörlerdir. Çünkü kahve ve çayın kendine özgü hazırlanma yöntemleri mevcuttur. Çay 1517 yılında ilk defa Portekiz soyluları tarafından Avrupa’da kullanılmaya başlanmıştır. 1610’da Hollanda’da çay kullanımına ait belgeler mevcuttur. 1664’de İngiliz kralıyla evlenen Portekiz Prensesi çay kültürünü beraberinde İngiltere’ye taşımıştır. İngiliz kültüründe hızla yayılan çay içme geleneği Avrupa şehirlerinde yaşayan tüccar ve soylular arasında moda haline gelmiştir. Alışılmışın dışında çay, hızla ticari bir meta haline gelmiştir. Pek çok ihracat ve ithalat şirketinin kurulmasını sağlamıştır. Öyle ki Amerikan iç savaşının simgesel ismi olan “*Бостонское Чаепитие*” “*Boston Tea Party*” çay ismi ile özdeşleşmiştir. 1773’de Boston Limanına gelen yüksek vergili çayın denize dökülmesi İngilizlere karşı savaşın kıvılcımlarını ateşlemiştir.

Elçi Vasiliy Starkov (*Василий Старков*) 1638 yılında Batı Moğolistan yöneticilerinden aldığı çayı Rusya’ya getirmiştir. Çar’a sunulan hediye soylular arasında merak uyandırarak rağbet görmüştür. Talep edilmesi üzerine 1670’de Moskova’ya çay ithal edilmiştir. Çay, XVIII. yüzyılın sonuna kadar şehirli içeceği olarak görülmüş ve sadece Moskova’da tüketilmiştir. Sovyet mutfağı üzerine araştırmaları ile ünlü V. Pohlebnik (*В. Похлебник*) ifade ettiği üzere çayın yaygınlaşmasını engelleyen pek çok faktör bulunmaktadır. İçeceklerin rekabeti, yabancı hammadde, özel ekipman bilgisi, yüksek maliyet, kültürel tutuculuk gibi gerekçeler çayın yaygınlaşmasını bir süre engellemiştir. Fakat kültürel dirençle karşılaşması ve ihracat malı olması gibi zorlu etkenlere rağmen çay, Ruslar arasında hızla yaygınlaşmıştır. 1730’lu yıllarda Moskova’da ortaya çıkan çay, XVIII. yüzyıl sonuna gelindiğinde Rus toplumunda yokluğu düşünülemez bir hale gelmiştir.³

Kaynakların gösterdiği en erken tarih olan 1714 yılında çay Kazan şehrinde içilmiştir. Bu durum XIX. yüzyıla gelindiğinde ise çay

² В.В. Похлебкин, *Чай и Водка в Истории России*, Красноярск-Новосибирск, 1995 С. 366-370.

³ Там же. С. 18-19.

kullanmak ile Tatar olmak özdeşleşecek kadar iç içe geçmiştir. Tatarların bayramlarını veya eğlencelerini “çaysız” tahayyül etmek anlamsız olarak değerlendirilmiştir.⁴ Çayın yaygınlaşması XIX-XX. yüzyıllarda şehirlerin dükkânlarından başlayarak köylere kadar ulaşmıştır. Çay bu süreçleri takip ederek Orta Asya'ya gelmiştir. Seyyah A. Oleriya (*A. Олерия*), Orta Asya'ya yapmış olduğu gezi sırasında çaydan bahseden ilk kişidir. Seyyah, başkent İsfahan'da 1630'da çay ile karşılaşmasını “Tzai Chattai Chane” adlı eserinde farklı tanımlamalarla kaleme almıştır. “...meyhanelerde sıcak yabancı bir su, siyah su, bitkilerin kaynatılması sonucu elde edilmiş su ifadeleriyle çaydan bahsetmiştir. Yazar ayrıca Özbek Tatarlarının Çin'den Pers ülkesine getirdiğini de aktarmıştır. Buna ek olarak çayın hazırlanışı tasvir eder. Buna göre Perslilerin temiz suyu kaynatarak içine anason, dereotu, karanfil eklediği anlaşılmaktadır.⁵ Dönemin kayıtlarına göre çay XVII. yüzyılın başında sadece Persliler arasında değil, Orta Asya'da yaşayan Özbek Tatarları arasında da ünlüdür. Bölgenin içeceklerle tanışmasının daha eski olduğu tahmin edilmektedir. Fakat yazılı kayıtlarda tarihlendirme nispeten geç bir döneme işaret eder.

E. M. Peşereva (*E. M. Пещерева*), tarihlendirme problemi üzerine çalışmalar yürütmüştür. Peşereva çayın, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Buhara hariç bütün Orta Asya şehirlerinde kullanıldığını tespit etmiştir Buhara'da çay bilinmenin ötesinde XVIII. yüzyılda tüketilmeye başlanmıştı.⁶ Orta Asya'nın yerel bölgelerinde tarihlendirmeler farklılık göstermektedir. Tacikistan'ın dağlık bölgelerinde XX. yüzyılda tanınmaya başlanmıştır.⁷ Araştırmacılara göre çayı “ne zaman”

⁴ Буцков Р., *Ароматы Востока*, Татарстан, 1992, No: 11/12 С. 92-94.

⁵ Подробное описание путешествия голштиского посольства в московию и персию в 1633, 1636 и 1639 годах, составленное секретарем посольства адагом олеарием, Пер. П. Барсова. М., 1870. С. 726-788.

⁶ Е.М, Пещерева, *Гончарное производство Средней Азии*, М., Л., 1959, С. 215.

⁷ Посланник Петра I на Востоке: Посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718-1725 годах, М., 1986, С. 85; Странствование Филиппа Ефремова, Путешествия по Востоку в эпоху Екатерины II. М., 1995. С.215.

bildikleri sorusundan çok “nereden” bildikleri sorusu hala merak konusudur.

Çay ve Çin Kaynaklarına Göre Tarihi

Kaynaklar çayın Orta Asya’da yayılmasında Çin’i işaret etmiştir. Tarihlendirme konusunda yazılı kaynaklar XVIII. yüzyılın ortasında Hokand’a gelen Çin elçisinin Han’a saten kumaş ve çay hediye ettiğini kaydetmiştir.⁸ Çin ve Çin kültürü Orta Asya’da her zaman etkili olmayı başarmıştır. Çin I. yüzyılın başında defalarca elçiliklerini Orta Asya şehirlerinde açma girişiminde bulunmuştur. Orta çağ boyunca kesintiler olmasına rağmen iki bölge arasındaki ilişkiler devam etmiştir. İkili ilişkilerin arttığı dönem ise XVIII-XIX yüzyıllardadır. Mançurya Hanedanı Çing döneminde Çin yönünü Batı’ya çevirmiştir. Çin hanedanlığı XVIII. yüzyıl boyunca Çungar hanlığının etkisi altında olan pek çok bölgeyi zapt etmiştir. Çinliler Çungarların hâkimiyeti altında bulunan tüm bölgelerde etkili olmak üzere politikalar geliştirmiştir.

Çinliler özellikle Doğu Türkistan bölgesinde etkin olarak Sincan sehrini ele geçirmişlerdir. 1758 yılında Kırgızlar Pekin’de elçilik açmıştır. Bu durum Çin hanedanlığı tarafından da tanınmıştır.⁹ Aynı yıl içerisinde Hokand Hanı İrdana Han girişimde bulunmuştur. Yerine gelen Narbuta-Bek (Bey) Çin hanedanlığı tarafından resmi olarak tanınmıştır.¹⁰ Bu

⁸ В. С. Кузнецов, *Цинская империя на рубежах Центральной Азии (вторая половина XVIII-первая половина XIX в.)*, Новосибирск, 1983. С. 56.

⁹ В.М. Плоских, *Киргизы и Кокандское Ханство*, Фрунзе 1977 С. 81.

¹⁰ Ч. Ч. Валиханов, *О Состоянии Алтышара, или Шести Восточных Городов Китайской Провинции Нан-Лу (Малой Бухарин)*, в 1858-1859 годах; Ч.Ч. Валиханов, *Избр. произведения*. М., 1987. С. 146; А.З. Валидов, *Некоторые данные по истории Ферганы XVIII столетия; Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Год 20-й (11 декабря 1914- 11 декабря 1915)* Ташкент, 1916, (Вып. 2. С. 111); *Международные отношения в Центральной Азии, XVII-XVIII вв.: Документы и материалы*. М., 1989. Кн.2. С. 180.

tanınma bölgenin Çin saldırılarından uzak olduğu anlamına gelmemiştir. Çin Fergana vadisine yönelik askeri seferlerine devam etmiştir.¹¹ Örneğin 1759 (veya 1760) yılında 9. istila girişiminde çıkan savaş Çing hanedanının yenilgisi ile sonuçlanmıştır.¹² Yerel kaynaklara göre, Fergana Vadisi'nin merkezinde, Yazıyavan'ın kıyısında, Margilan kenti yakınlarında, Çinlilerle kanlı bir savaş gerçekleşmiştir.¹³

XIX. yüzyılda Çin ile Hokand arasında gerçekleşen bir dizi savaş sonucunda Fergana Vadisi'nde çok az Çinli yakalanmıştır. Bu mahkûmlar İslam'a geçmiş ve çevre halklarla uyumlu şekilde yaşamışlardır. Bu dönemde diplomatik temaslar çok yoğun değildi. Valikhanov'a göre, Hokand'daki son Çinli 1842'de Sir Ali Han'ın taht merasimine katılmıştır. Hokand'da Çin'in elçileri "yerel halk" olarak görülmüştür.¹⁴

Tüm bunlara rağmen, Çinlilerin Orta Asya'daki çay modasının ana distribütörleri olması pek olası değildir. İki bölge nüfusunun doğrudan temasları çok uzun değildi ve esas olarak politik, ideolojik ve askeri çatışma şeklinde olmuştur. Çin'in çayın Orta Asya'ya girişi üzerindeki etkisi büyük olasılıkla dolaylı olmuştur. Her şeyden önce, ticaretle ilgilidir.

XVIII. yüzyılın sonu XIX. yüzyılın başlarında preslenmiş tablet şeklinde Çin çayı Orta Asya şehirlerinde popüler olmuştur. Valikhanov'a göre, XIX yüzyılın başında. "Tüm Orta Asya ve Afganistan'da Kaşgar'dan Hokand'a getirilen çayı yerel halk kullanmıştır. Çay kullanımı her yerde görülmüştür. 1829'da Çinliler sınır

¹¹ А. З. Валидов, Указ. Соч. С. 111-112.

¹² Международные отношения в Центральной Азии, С. 157.

¹³ А. К. Писарчик, *Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы, Сборник статей, посвященных искусству таджикского народа*, Сталинобад, 1956. С. 162. Примеч. 1.

¹⁴ Т.К. Бейсембиев, "Тарихи-и Шахрухи" как исторический источник. Алма-Ата, 1987. С. 80; Н. Пантусов, "Западно-китайские народности в Фергане" *Туркестанские ведомости*. 1876. No: 19; Ч. Ч. Валиханов, *О состоянии Алтышара*, С. 196.

kapandığı zaman “Hokandlılar ellerindeki silahlarla ticaret yapmaya karar vermişlerdir”.¹⁵ Çinin bu etkisi bir yandan beyaz sütlü çay “синчай” Kitayskiy çay (китайскийчай) üzerinden olurken diğer Çin porselen takımları yoluyla etkisini göstermiştir. E. M. Peşereva (*E. M. Пещерева*) Orta Asya’ya çayın Çinliler tarafından getirildiği görüşüne karşı çıkmış ve Orta Asya ile daha yakın ilişkileri olan Moğolların çayın yaygınlaşmasına ön ayak olduğunu savunmuştur.¹⁶

Kalmukların Orta Asya’daki Konumu

Günümüz Fergana sakinlerinin köklerinin eski çağlara dayandığı ileri sürülmekte ve bölgenin en eski nüfusu oldukları kabul görmektedir. Kalmuklar, Mugami(*мугами*) Kalmuk (кал-мыр) Müslüman olmayan Orta Asya halkları ile bazı durumlarda karıştırılmıştır.¹⁷ Bu karışıklığa rağmen, gelenekler Kalmukların Fergana Vadisi tarihinde ve Orta Çağ’ın sonlarında Orta Asya’da oynadığı büyük rolü yansıtmıştır.

Kalmukiler, yazılı kaynaklara göre “Çungar” veya “Oyratı” olarak da bilinen Batı Moğol boylarındandır. XVI. yüzyılda Kalmuklar Kazaklarla savaşmıştır. XVII. yüzyılda ise Harezmi ve Taşkent’e saldırmıştır. Bunun sonucunda Buhara hükümdarlarıyla askeri bir ittifak görüşmeleri yapmışlardır. Yüzyıl boyunca Buhara çevresine baskınlar gerçekleştirmişlerdir. XVII. yüzyılın başında gelecekteki Hive (Khiva) hükümdarı Ebulgazi’nin onlardan saklandığı Mangışlak Kalmuk’un elinde tutulmuştur. Kalmuk, XVII. yüzyılın ortasında Estarabad’ı

¹⁵ Ч. Ч Валиханов, *О Состоянии Алтышара*, С. 155.

¹⁶ E. M. Пещерева, Указ. Соч. С. 285.

¹⁷ А. П. Федченко, *В Кокандском ханстве*, Федченко А.П. Путешествие в Туркестан, М., 1950, С.339; В. Наливкин, *Краткая история Кокандского ханства*, Казань, 1886. С. 7; Н. Джетбысбаев, Слово "муг", курганы и каменная баба, Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Год 5-й (11 декабря 1899-11 декабря 1900). Ташкент, 1900. С. 29-30.

(*Астрабад*; günümüzde Grgan) fethederek Türkmenistan'ın uluslarının üstünde yerini almış ve İnan şahına elçi yollanmıştır.¹⁸

XVII. yüzyılın ortalarında batıya doğru genişleyen ungar Hanlığı kurulmuştur. 1680'lerde ungar Hanı Galdan(Галдан) tüm Doğu Türkistan'ı ele geirmış ve Sayram şehrine (günümüzde Güney Kazakistan'da) giden yolu açmış. Fergana sakinleri ve Kırgızlarla savaşlar yapmıştır. 1723'de ungar Hanının birlikleri Sayram, Taşkent, Türkistan,Suzak gibi şehirleri ele geçirmiştir.¹⁹ Aynı yıl ungar Hanı Canoğulları'ndan (*Аштарханиды*) elçiyi Buhara Hanlığına göndererek Semerkant ve Buhara'yı fethetmekle tehdit etmiştir.

Bazı tartışmalı bilgilere göre ungar Hanlığı XVIII. yüzyılın başında Margilan (günümüzde Özbekistan) Cizzak, (günümüzde Özbekistan) ve Hocend şehirlerini(günümüzde Tacikistan) hkimiyetine almıştır.²⁰ Deşt-i Kıpçak bölgesinde ungar Hanlığı egemenliğinin bulunduğuna dair iddialar ileri sürülmüştür. (Kazakistan'ın bazı bölgeleri, Kuzey Türkmenistan ve Rusya'nın bazı oblastları ve İnan'ın bazı şehirleri, günümüzde Afganistan'da yer alan Bedeşan'ın hâkimiyeti altında

¹⁸ В. В. Бартольд, *Очерк истории Семиречья*, В.В. Бартольд Соч. М., 1963. Т. 2, ч. 1: Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы, С. 96; Ш.Б, Чимитдоржиев, *Взаимоотношения Монголии и Средней Азии в XVII-XVIII вв.* М., 1979, С., 21-22; Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Л., 1932. Ч. 1: Торговля с московским государством и международное положение Средней Азии в XVI-XVII вв. С. 310; Международныеотношения в Центральной Азии. С. 246; Материалы по истории Туркмен и Туркмении. М.; Л., 1938. Т. 2: XVI-XIX вв. Иранские, бухарские и Хивинские источники. С. 113,115, 327.

¹⁹ В. В. Бартольд, *Очерк истории Семиречья*, С. 98-99; Международные отношения в Центральной Азии, С. 213.

²⁰ Посланник Петра I на Востоке. С. 84-85, 96, 123; В. В, Бартольд, *История культурной жизни Туркестана*, Бартольд В.В. Соч. Т. 2, ч. 1. С. 277.

olduğu ileri sürülen bölgelerdir. Hatta Taşkent, Kuram, Piskent etkinlikleri olmuştur.²¹

Çungarlar, Çitral, Bedeşan, Dervaz ve Karategini fethetmek için defalarca asker göndermiştir. XVIII. yüzyılda Maveraünnehir'de iktidar Timurulardan Özbeklere geçmiştir. İktidarı elinde tutma sırasının Özbeklerden Kalmuklara geçeceğine dair kehanet popüler hale gelmiştir.²² Çinlilerin aksine, Batı Moğol kabileleri Orta Asya sakinleri için "yabancı" değildi. Dahası, o zamanlar Orta Asya'da yaşayan birçok Türk boyunun soyağacı Moğol kökenli olduğu için uzak akrabalıklarının farkındaydılar.

Bunların temsilcileri arasında XVIII. yüzyıldan itibaren Hive'de hüküm süren farklı boylar bulunmuştur. Kungratlar, Mangıtlar, Timurular, Barlaslar bu boylar arasındadır. Kungratlar Hive'de hâkimiyet kurmuşlardır. Timurular ve Mangıtlar ise Buhara'da etkin olmuşlardır. Moğollarda olduğu gibi, Orta Asya halkları arasında iktidara özel halkları olan Cengiz Han kültü gelişmiştir. Cengiz soyundan gelmek Orta Asya'da iktidara ortak olmak için gereken şartlardan birisine dönüşmüştür. Çungarların Orta Asya'da yapmış oldukları fetihleri 'Cengiz geleneği' (Чингисову традицию) ile açıklamaları tesadüfi değildir.

Kalmuk ve Orta Asya boyları arasındaki en önemli fark, farklı dinleri kabul etmiş olmalarıydı: Bunlardan birincisi Budizm, ikincisi İslamiyet'tir. Kâfir Çinle mücadele etmek gibi Orta Asya halklarını bir arada tutan bir diğer etken kâfir Kalmukları İslam'a dönüştürmektir. Kalmuk adı altında Çungarların bir kısmı Orta Asya'ya yerleşerek İslam'ı

²¹ Международные отношения в Центральной Азии. С. 259; Сулейманов Р. Б., Моисеев В.А. Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Аблая). Алма-Ата, 1988. С. 37-38.

²² Тарих-и Бадахшани ("История Бадахшана"). М., 1997. С. 35, 37-38; Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. Ташкент, 1988. С. 265; Миклухо-Маклай Н.Д., Описание таджикских и персидских рукописей Института народов Азии. М., 1961. Вып. 2: Биографические соч. С. 153.

benimsemiştir. Kalmuklar XVII.- XVIII. yüzyıllarda İslam'a dönmüşlerdir. Orta Asya yöneticilerine hizmet ederek elit bir yönetici sınıfı doğmasını sağlamışlardır.

Kalmuk köleler Buhara yöneticilerine verilmiştir. Buharalı yöneticiler iktidar savaşlarında etkin olmak için aldıkları köleleri silahlı güç olarak kullanmışlardır. 1611'de Kalmuk Muhammed Baki İmanullah Hanın taht mücadelesine iştirak etmiştir.²³ 18. yüzyılın başlarında, Kalmuklar Buhara mahkemelerinde önemli rol oynamışlardır. Ubeydullah Han'ın sadık hizmetkrı Eflatun Kuri Kalmuktur. Ubeydullah Hanı savunurken ölmesini pek çok kaynak şiirsel bir şekilde aktarmıştır.²⁴ Kalmuk Muhammed Baki İmanullah Hanın cinayetine karışarak Ubeydullah Hanın Buhara tahtına yükselmesini Javşan Kalmuk desteklemiştir. Bu olay sonucunda "Prens katili ve uğursuz" olarak anılmıştır. Ebulfeyz Han'ın yönetiminde en yüksek mevkilere gelerek İnak ve Verhovново Kuşbegi unvanını almıştır. nemli kamu görevlerini akrabaları ve arkadaşlarına dağıtarak iktidarı kendi emelleri için kullanmıştır.

Daha sonra Ebulfeyz Han Javşan Kalmuk ve kardeşi Muhammed Malach Kuriyi idam ettirmiştir. XVIII. yüzyılın başlarında Ubeydullah Han ve Ebulfeyz Hanın Buhara sarayında çok sayıda nl Kalmuk temsilcileri görev yapmıştır. Emir Taramtay Hacı Kalmuk, Bakaul Kalmuk, Muhammed Salah Kuri Kalmuk ve oğlu Ebul-Kasım Krui bunlardan bazılarıdır.²⁵ F. Beneveni (*Ф. Беневени*) Buhara sarayını XVIII. yüzyılın başında ziyaret etmiştir. Ona göre; Buhara Hükümdarı

²³ Б. А. Ахмедов, История Балха (XVI-первая половина XVIII в.), Ташкент, 1982. С. 105, 113, 159.

²⁴ Мир-Мухаммед-Амин-и-Бухари. Убайдулла-наме. Ташкент, 1957. С. 254, 266, 268, 273; Абдуррахман-и Тали. История Абулфейз-хана. Ташкент, 1959. С. 29-30.

²⁵ Мир-Мухаммед-Амин-и Бухари. Указ. соч. С. 30, 50, 91-92, 233-234, 276, 284-289; Абдуррахман-и Тали. Указ. соч. С. 16, 21, 36-37, 82-83, 105-106.

Ebulfeyz Han Kalmuk köleleri kadar kimseye güvenmemiştir. Benevini, 350 kadar kölenin sarayda aktif görevleri olduğunu aktarmıştır.²⁶

XVIII. yüzyılın başındaki kanlı iç savaşta Buhara Hanı Ebulfeyz'in yanında Han Kalmukları yer almıştır. Han Kalmukları'nın başını Kargıçay-i Hisari, Şahbaz Kıça, Karçigay, Lavin-i Hisari gibi isimler çekmiştir. Diğer tarafta ise Semerkant'ın sözde hükümdarı Rajab Han'ın yanında komutan Taşhi Kalmuk liderliğindeki Kalmuklar yer almıştır.²⁷ XVIII. yüzyılın ikinci yarısında bilinen Buhara bürokrat ve soyluları Rahimkul- Mirahur Kalmuk, Bahadır Bey Kalmuk, Buriboy Kalmuk yer almıştır. XIX. yüzyılın ortasında kayıtlarda Adil Parnaviç Kalmuk bilinen Semerkant yöneticilerindedir.²⁸ Kalmukların Buhara yönetiminde önemli rol oynadıklarının bir diğer kanıtı ise Muzaffer Han'ın taht törenine Buhara Hanlığından üç Mangıt iki Pers yönetici ile birlikte Abdürrahim Bey Kalmuk'un da katılması gösterilebilir.

Buhara şehrinin bir bölgesinde Kalmukların askeri mülküne ait mahalle bulunmaktadır²⁹. XIX. yüzyılın başında Buhara'ya seyahat eden E. Meyendorf, Kalmuklar hakkında şöyle bilgi vermiştir: *"Kalmuklar Buhara'da yaşıyor ve bazıları şehrin etrafında toprağa sahiptir. Çoğu askerdir. Neredeyse tamamen dillerini unutmuşlardır. Kendi aralarında Tatarca konuşurlar. Dış görünüşleri ile tanınan Kalmuklar cesaretleri ile tanınmaktadır. Özbeklerin geleneklerini benimsemişlerdir. Miyankale ve Buhara'da kendilerine ait köylerde yaşamaktadırlar. Sayıları*

²⁶ Посланник Петра I на Востоке. С. 69, 125.

²⁷ Абдуррахман-и Тали. Указ. соч. С. 51, 54, 61, 82, 83, 87, 104, 105-106, 113, 114, 128, 132.

²⁸ Мирза Абдалазим Сами. Тарих-и Салатин-и Мангитийа (история мангытских государей). М., 1962. С. 43, 71, 112; О.А. Сухарева, Бухара XIX-начало XX в. (позднефеодальный город и его население). М., 1966. С. 134-138; Она же. Квартальная Община позднефеодального города Бухары (в связи с историей кварталов). М., 1976. С. 128-130; Валидов А.З. Указ. соч. С. 105.

²⁹ О. А. Сухарева, Бухара XIX- начало XX в. С. 134-138; Она же. Квартальная община. С. 128-130.

yaklaşık yirmi bin kişidir".³⁰ Buhara'da XX. yüzyılın başında yaklaşık dokuz bin kişi olmak üzere kısmen Amu Derya ve Şehr-i Şebz civarında yaşamışlardır.³¹

Kalmuklar, Buhara'nın dışında Orta Asya'nın diğer şehir ve bölgelerinde yaşamışlardır. XVIII. yüzyılın ortasında Kasım Hoca 500 Kalmuk askeriyle Semerkant'tan Taşkent'e gelmiştir. Kara Kalmuk boyundan bir grup Bogistan bölgesine yerleşmiştir. Kalmuklar XVIII. yüzyılın sonunda Kabildeki Afgan sarayında hizmet etmişlerdir.³²

Kalmukların Fergana üzerindeki etkisi önemlidir. XVII yüzyılın sonunda Çungarlar Oş şehrini ele geçirerek Fergana'ya uzanan yolu açmıştır. 1720'de Andican'ı ele geçirmişlerdir. Çungarlar 1741-1745 Hokand Emiri Abdülkerim'e üç sefer düzenlemişlerdir. Birinci ve ikinci sefere 10 bin asker iştirak ederken üçüncü sefere 30 bin kişi katılmıştır.³³ Diğer kaynaklara göre; XVIII. yüzyılın ortalarında Kalmuklar Hokand'ı kuşatarak Hokand Hanı Abdülkerimin yakın

³⁰ Е.К. Мейендорф, Путешествие из Оренбурга в Бухару. М., 1975. С. 97, 104, 106; Записка И.В. Виткевича, Записки о Бухарском ханстве (отчеты П.И. Демезона и И.В. Виткевича). М., 1983. С.104.

³¹ Материалы по районированию Средней Азии. Ташкент, 1926. Кн. 1: Территория и население Бухары и Хорезма. Ч. 1: Бухара. С. 211.

³² Ташкент в описании купца Шубая Арсланова (1741), История Узбекистана в источниках: Известия путешественников, географов и ученых XVI-первой половины XIX в. Ташкент, 1988. С. 108; В.М. Плоских, Указ. соч. С. 283; Джандосова З. Шах Заман-последний император Афганистана, Страны и народы Востока. СПб., 1988. Вып. 30: Центральная Азия. Восточный Гиндукуш. С. 271, 278. Примеч. 23.

³³ С. С. Губаева, Этнический состав населения Ферганы в конце XIX-начале XX в. (по данным топонимии). Ташкент, 1983. С. 74-76; Н.Б. Молдобаев, Древний Ош: проблемы и перспективы изучения, Изучение древнего и средневекового Кыргызстана Бишкек, 1998. С. 33; Материалы по истории Средней и Центральной Азии..., С. 266, 281-282, 296, 316; Международные отношения в Центральной Азии. С. 3-4, 8; Плоских В.М. Указ. соч. С. 72.

akrabası Baba-Bek'i esir almıştır. Kalmuk ileri gelenleri Han'ın ölümünden sonra Hokand tahtına Baba-Bek'i çıkarmak istemişlerdir.³⁴

Buna ek olarak kaynaklar Baba-bekin Hokand yakınlarında Kalmuklarla yaşadığının altını çizmiştir. Fergana vadisinde de Kalmukların yaşadığı aktarılmıştır. Bir sonraki Hokand Hanı İrdana Bey (Ирдана-бия) üzerinde Moğollar etkili olmuştur. (эрдене; terimi mücevher anlamına gelen Moğolca bir sözcüktür. Çungarlı yöneticilerin sıklıkla kullandığı bir unvandır.) Narbuta Bek ise Kalmuk bir kadınla evlenmiştir.³⁵ 1759-1760 yılında Çungar Hanlığı ve Çin (цинской империей) arasında çıkan savaşta Çungarlar yenilmiştir. Çinlilerin işgali sonucu Çungarların önemli bir kısmı Orta Asya'ya kaçmıştır. Orta Asya'da asimile olan Çungarlar sadece Kalmak (калмак) ismini korumuştur.³⁶ Bir kaynağa göre; on iki bin Kaşgar ve Kalmuk ailesi Doğu Türkistan ayrılmıştır. 9 bin tanesi Fergana ve 3 bin tanesi ise Faizabad bölgesine yerleşmiştir.³⁷ XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Fergana vadisinde olası bir Çin istilasına karşı İrdana Bey'in (Ирдана-бие) ihanet edebileceğinden şüphelenildiği için ellerinden silah ve atları alınmış birkaç bin Kalmuk yaşamaktadır.³⁸ XIX. yüzyılın başında Fergana 'ya seyahat eden Mir İzzet Ulla Fergana vadisinin güneyinde yaşayan Müslüman Kalmuklardan bahsetmiştir.³⁹ XIX. yüzyılda göçebe bir Kalmuk grubu- yerleşik kabul edilen- Hokand Hanlığının politik olaylarında aktif bir şekilde rol almıştır.⁴⁰ Nüfus sayımlarına göre XX.

³⁴ X. И. Бабабеков, Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII-XIX вв.). Ташкент, 1990. С. 25-26; Наливкин В. Указ. соч. С. 60, 61.

³⁵ Бейсембиев Т. К. Указ. соч. С. 80; Наливкин В. Указ. соч. С. 69

³⁶ В. М. Плоских Указ. соч. С. 79.

³⁷ Тарих-и Бадахшани. С. 46, 48-49.

³⁸ В. С. Кузнецов, Указ. соч. С. 55.

³⁹ Путешествие Мир Иззет Уллы в Кокандское ханство (1812) История Узбекистана в источниках: Известия путешественников, географов и ученых XVI- первой половины XIX в. Ташкент, 1988. С. 158.

⁴⁰ Т. К. Бейсембиев, Ферганские номады в Кокандском ханстве и их историографы, Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций.

yüzyılın başında Fergana bölgesinde 200 bin ile 600 bin arasında Kalmuk yaşamaktadır.⁴¹

Fergana'da Kalmuk Müslümanlarının Hokand Hanlığının siyasi yapısı üzerindeki rolü büyüktür. Kalmuklara ait bu devirde 92 göçebe boyun listesi vardır. Adı geçen boylar “илатия” İlatiya olarak da bilinmektedir. Bu boyların ilk listesi Mecmuâ-i Tevarih'de (Маджмуат-таварих)XVI. yüzyıla kadar dayandırılmıştır. En son kayıtlar ise XVIII- XIX. yüzyıllara aittir. 92 boyun sıralamasında ilk sırada Mingler (минг-明朝) yer alır. İkinci sırada yüz, (юз) kırk, (кырк) adıyla kayıtlara geçmiştir. Mecmuâ-i Tevarih'de Kalmuklar, Kıpçaklardan hemen sonra on birinci sırada yer alırken, başka bir eserde on altıncı sırada yer almıştır. XIX. yüzyıl ortalarında yazılan “Tuhfat-et Tevarih-i Han” adlı eserde ise Kalmuklar altmış dokuzuncu sırada gösterilmiştir. Bu eserde altmış dokuzuncu sırada yer almaları Kalmuk etkisinin düştüğünü göstermektedir.⁴²

Kalmukların önemli bir kısmı Özbek halkına dâhil edilmiştir.⁴³ Bazıları da Kırgızların bir parçası haline gelmiştir. . Valihanov (. Валиханов), atalarının çok zengin olmasını Doğu Türkistan

Алма-Ата, 1989. С. 348; В.В Бартольд, Извлечение из Тарих-и Шахрух, Бартольд В.В. Соч. М., 1964. Т. 2, ч. 2: Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. С. 352.

⁴¹ Обзор Ферганской области за 1888 год. Новый Маргелан. Б.г. С. 13; Статистический обзор Ферганской области за 1909 год. Прил. 3. Ведомость о населении Ферганской области по национальностям за 1909 год. Скобелев, 1910; Статистический обзор Ферганской области за 1910 год. Прил. 3. Ведомость о населении Ферганской области по национальностям за 1910 год. Скобелев, 1912; Материалы Всероссийских переписей. Перепись населения в Туркестанской Республике. Ташкент, 1924. Вып. 4: Сельское население Ферганской области по материалам переписи 1917 года. С. 57.

⁴² Материалы по истории киргизов и Киргизии. М., 1973. Вып. 1. С. 210-213.

⁴³ А. М. Решетов, Калмыки в Средней Азии, Краткое содержание докладов среднеазиатско-кавказских чтений: Вопросы этносоциальной и культурной истории Средней Азии и Кавказа. Апрель. 1983 г. Л, 1983. С. 5.

hükümdarlarından Burhaneddin Hoca ve Han Hoca'ya uzun yıllar hizmet etmesi ile açıklamıştır.⁴⁴ Kırgız halkının oluşumunda Sart-Kalmukları da yer almıştır.⁴⁵ Afganistan Pamir Kalmukları da Kırgızlarla iç içe karışmış haldedir.⁴⁶ Kalmukların bazı grupları da Özbek Kuramları, Türkmenistan'da yaşayan Yomutlar, Kafkasya Türkmenleri ve Nogaylar gibi farklı Türk boyları iç içe yaşayarak karışmıştır.⁴⁷

Doğu Türkistan'da yaşayan Kalmuklar, İslam'a kitleler halinde geçmişlerdir. İslam'ın geniş kitlelere yayılmasında Sufi Nakşibendî kardeşlerin rolü çok büyüktür. XVIII. yüzyılda Kaşgarlı Yusuf Hoca 300 tüccarın İslam'a geçmelerinde etkili olmuştur. İlerleyen süreçte Yusuf Hoca'nın akrabaları Burhaneddin Hoca, Han Hoca ve rakipleri 15 bin Kalmuk'u İslam'a geçmeye zorlamıştır.⁴⁸

Kalmukların çay tarihine etkileri

Yazılı kaynaklar Orta Asya halkları ile Kalmuklar arasındaki ilişkilerin çok yakın olduğunu göstermiştir. Kalmuklar İslam'ı kabul etmişler fakat diğer Müslüman nüfusun aksine şehirde ikamet etmişlerdir.

⁴⁴ Ч. Ч. Валиханов, О состоянии Алтышара. С. 199; см. также: Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Л., 1971. С. 28, 34, 51.

⁴⁵ А. М. Решетов Калмыки в Средней Азии. С. 5; Жуковская Н.А. Иссык-Кульские калмаки (сарт-калмаки), Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана. М., 1980. С. 157-158.

⁴⁶ Мокеев А.М. Рец. на: Dor R. Contribution a l'etudedes Kirghiz du Pamir Afghan (Cahiers Turcica, I). P., 1975. 341 p. // СЭ. 1978. No: 2. С. 179.

⁴⁷ Т. Файзиев Узбеки-курама (в прошлом и настоящем): Автореф. дис... канд. ист. наук. Ташкент, 1963. С. 9-10; Иомудский-Карашхан-оглы Н.Н. Из народного предания туркмен: О родословной туркмен-иомудов, В.В. Бартольд: Туркестанские друзья, ученики и почитатели. Ташкент, 1927. С. 321; Курбанов А.В. Еще раз о казыларских (шеретовских) татарах, Этническая и этносоциальная история народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана. СПб., 1995. С. 10.

⁴⁸ Валиханов Ч. Ч. О состоянии Алтышара. С. 140; Кутлуков М. Взаимоотношения Цинского Китая с Кокандским ханством, Китай и соседи в новое и новейшее время. М., 1982. С. 70.

Yöneticilere yakın ve soylu olmaları nedeniyle Orta Asya seçkinlerinin alışkanlıkları ve zevkleri ile doğrudan bir etkiye sahip olmuşlardır. Bu alışkanlıklardan birisi çay bağımlılığıdır. XIX. yüzyılda Orta Asya nüfusu özel bir tür çay kullanmıştır. Kalmuk çayı olarak bilinen sütlü çay (шир-чой; чай с молоком) oldukça ünlüdür.⁴⁹

Şeker ve diğer aromatik katkı maddeleri ile demlenerek içilen klasik çayın aksine Kalmuk çayı özel bir yemeği andırmaktadır. Orta Asya'nın farklı bölgeleri için reçetesi standarttır. Kazanda demlenen çaya tuz, süt, krema, erimiş yağ eklenir. Bazı durumlarda erimiş koyun yağı eklenmiştir. Tavuk parçaları, kuzu yağı fincana dökülerek üstüne keke benzer ekmekler eklenir. Bazen çay, tereyağı ve krema ayrı olarak servis edilmiştir. Bazen çay yerine ayva dalları, üzüm parçaları, acı badem yaprakları, kuşburnu karanfil, tarçın, biber ve çeşitli bitkiler veya ezilmiş ceviz suya eklenerek de içilmiştir.

Orta Asya Çaylarına bir örnek: Şir-çой

XIX. yüzyılda Şir-çой (шир-чой) siyah çaya önemli bir rakiptir. F. Benevini (Ф. Беневини) XVIII. yüzyılın başında Buhara'da sadece tatlı çay denilen sıradan çay içildiğini aktarmıştır. Buhara'da XVIII. yüzyılın sonunda birkaç yıl yaşamış (Ф. Ефремов) F. Efremov'a göre ise çay şekerle içilmiştir. (П.И. демезона)P. İ. Demezona göre çay severler günde 2-3 demliğe kadar çay tüketirler. Tek seferde 5-6 fincan içerlerdi. Bu durum sadece sıradan çay (siyah çay) için geçerlidir. Demezona'nın tespiti oldukça önemlidir. Çünkü seyyah 1821-1822 yılları arasında tüm Buhara'yı baştanbaşa dolaşmıştır.

E. Meyendorf (Е. К. Мейендорф) ise Buhara halkı hakkında şunları kaydetmiştir: *“Sabah namazından sonra çorbaya benzer bir çayı içerler. Süt ve tuzun eklendiği bu çayı içen yerel halk 4-5 saat sonra şimdilerde Avrupa'da da yapılan siyah çayı içerler”* ifadeleriyle betimlemiştir. XIX. yüzyıl başında Hive'demahküm olan Rus Gruşin ise Kalmuk çayını

⁴⁹ Пешерева Е. М. Указ. соч. С. 285.

sadece Hanın içtiğini aktarmıştır. Han'ın Kalmuk çayını günlük olarak tükettiğini, siyah çayı ise haftada 2 kere şekerle içtiğini aktarmıştır.⁵⁰

E. Peşerevoy'un (E. M. Пешеревой) aktardığı bilgilere göre Kaşkaderya ve Zerefşan gölleri etrafındaki halk günlük Şir-çoy(шир-чой) tüketmiştir.⁵¹ F. D. Luşkeviç (Ф. Д. Люшкевич) ise Buhara ve Kaşkaderya bölgelerinde çay kullanımı hakkında şunları yazmıştır: "Bölgede yaşayan insanlar sonbahar ve kışı şir-çoy (шир-чой) tüketmeden bitirmezler" diyerek aktarmıştır.⁵² XIX. yüzyılın sonunda V. M. Nalivkin çiftine göre Fergana'da yaşayan göçebe ve yarı göçebe Özbekler tarafından çayı biliniyordu. Diğer yandan (С.С. Губаевой) S.S.Gubayevoy ise Fergana vadisinde yaşayan önemli bir kesimin şir-çoy (шир-чой) çayını içmediğini ileri sürmüştür.⁵³

Kırçaklar ise çayı XX. yüzyılın başında sütlü çay (сутли-чой) ve moyli çay (мойли-чой) olarak ikiye ayrılan çaylar içmişlerdir. Sütlü çayın içerisine tuz, kızarmış çeşitli yağlar eklenmiştir. Moyli çaya ise ekmek, eritilmiş yağ çeşitleri, tuz eklenmiştir.⁵⁴ Şir-çoy (Шир-чой) XX. yüzyılın başında günümüzde Tacikistan sınırlarında yer alan Ruşane ve Şugnane'de ve sonraları Yazguleme'de zengin evlerine gelen konuklara ikram edilmiştir.

⁵⁰ Посланник Петра I на Востоке. С. 85; Странствование Филиппа Ефремова. С. 215; Записки П. И. Демезона, Записки о Бухарском ханстве. С. 40; Мейендорф Е. К. Указ. соч. С. 147.

⁵¹ Пешерева Е. М. Указ. соч. С. 281, 287.

⁵² Люшкевич Ф. Д. Некоторые особенности пищи у оседлого населения Бухарской и Кашка-Дарьинской областей, Новое в этнографических и антропологических исследованиях: Итоги полевых работ Института этнографии АН СССР в 1972 году. М, 1974. Ч. 1. С. 95.

⁵³ В., Наливкин, Наливкина М. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. Казань, 1886. С. 126; С. С. Губаева, Горные таджики Каратегина в Ферганской долине (конец XIX- начало XX в.), СЭ. 1987. No: 1. С. 91-92.

⁵⁴ К. К Шаниязов, этнической истории узбекского народа (историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента), Ташкент, 1974. С. 279-280; Абрамзон С. М. Указ. соч. С. 143-144

M. A. Andrayev, (M. A. Андраев), Huf vadisinde (хуф) geniş lde şir-oy (Шир-чой) tüketildiğini, İşhanov ve diğer soylu ailelerin evlerinde sıklıkla bu çayın içildiğini belirtmiştir. M. A. Hamidjanın aktardığı üzere Zarebşanın elitleri arasında sabahları şir-oy (шир-чой) içilmiştir. N. N. Erşov, (H. H. Эршов) Karatekin ve Dervaz'da sonbaharda ve kişin sabahları doyrucu, tatmin edici olarak tanımlanan şir-oy (шир-чой) tüketmişlerdir. S. S. Gubayeva, şir-oyun (шир-чой) Karatekin'den Fergana'ya geldiğini ileri srmştir.⁵⁵

şir-oy (шир-чой) neredeyse tüm Afganistan'da içilmiştir. Bu ay türü Kuzey Kafkasya'da da bilinmektedir. Stravtopol Türkmenleri, Nogaylar ve Dağistan'da farklı isimlerde kullanılmıştır. Nogaylar arasında Nogay ayı, Dağistan'da Kalmuk ayı olarak bilinir.⁵⁶ Müslüman dünyanın dışında da çay oldukça yaygın bir içecektir. Budist toplumlarda Moğollar, Kalmuk, Buryatlar, Güney Sibirya Türkleri (Altaylar, Tuvalar) Kuzey Tibet'te Tangutlar, Himalayalarda, Kaşmir ve Nepal'de yaşayanlar bunlardan bazılarıdır.⁵⁷ Adı geçen bölgelerde çay yapmak için kendilerine özgü hazırlama şekilleri kullanılmıştır. Kaynatılmış suya süt, tuz, tereyağı, kuzu, koyun yağı, koun kemiği, güveçte tereyağı veya hayvansal yağda kızartılmış beyaz un, bazen de

⁵⁵ Л. Ф. Моногорова, Материалы по этнографии язгүлемцев, Среднеазиатский этнографический сборник. М., 1959. Вып. 2. С. 27; М.С. Андреев, Таджики долины Хуф (верховья Аму-Дарьи). Сталинабад, 1958. Вып. 2 (с примеч. и доп. А.К. Писарчик). С. 395-396; М.А. Хамиджанова, "Пища", Материальная культура таджиков верховьев Зеравшана, Душанбе, 1973. С. 157-158; Н. Ершов, Пища, Таджики Каратегина и Дарваза. Душанбе, 1976. Вып. 3. С. 233; С. С Губаева, Горные таджики Каратегина. С. 91-92.

⁵⁶ Этнография питания народов Зарубежной Азии. С. 28; А. В. Курбанов, Ставропольские туркмены: Историке-этнографические очерки. СПб., 1995. С. 164; Современная культура и быт народов Дагестана. М., 1971. С. 146.

⁵⁷ У. Э. Эрдниев, Пища и напитки калмыков. Элиста, 1962. С. 220; Этнография питания народов Зарубежной Азии. С. 66, 75.

yağda kızartılmış Hindistan cevizi eklenmiştir.⁵⁸ Bu çayı tüketmenin iki yolu vardır. Bir içecek gibi tuz ve süt ile ya da yiyecek olarak yanına kızarmış darı, tereyağı ve kuyruk yağı ekleyerek tüketilmiştir.⁵⁹ Tangutlar ise çay içmek yerine belli otların ve sarı soğan kafalarının karıştırıldığı bitki çaylarını tercih etmişlerdir. Çaya kavrulmuş arpa taneleri, biraz da un eklenirdi. Budist halklar arasında çay dini ritüellerinin vazgeçilmez bir ögesidir. XVI-XVII yüzyıllar sonunda çay Moğolların diyetinde yerini almıştır. Moğollar diyet boyunca tek yemek olarak çayı kullanmıştır.⁶⁰

Kaynakların belirttiğine göre şir-çoy (шир-чой) ve çeşitleri öncelikle bozkır ve dağ göçebelere arasında popülerdir. Bu durum çayın hazırlanmasında hayvansal gıdalar kullanıldığı için anlaşılabilir. N. L. Jukovskaya, (Н. Л. Жуковская) makalelerinin birisinde çayın gelişmesiyle birlikte taze süt tedarikinin tamamının sütlü çay yapmak için kullanıldığını ileri sürmüştür.⁶¹ Çay, Orta Asya şehirlerinde hızlıca yayılmıştır. Çünkü göçmen kabilelerinin/boylarının yaşam biçimlerinden kalan alışkanlıkları ve tatlarını taşımaktadır. Şir-çoy'un (шир-чой) ortaya çıkmasından önce Orta Asya göçmenleri arasında süt, tereyağı, don yağından oluşan bir yemek çeşidi veya otlar ile yaprakların kaynatıldığı içecekleri olduğu ileri sürülebilir.

Zamanla bu yemeğe çay da eklenmeye başlanmıştır. Bu durum Moğolların Budizm'in etkisi altında kalmaları ile artmıştır. Budizm'in etkisinden önce de Moğollar çayı kutsal olarak değerlendirmiştir. Her durumda Orta Asya halklarının mutfağında "Kalmuk çayı" ile birlikte çayın çeşitli otlarla desteklediği başka yemekler de vardır. Orta Asya'da XX. yüzyılın başında hoşak-çoy (хошак-чой) çayı bilinmektedir.

⁵⁸ У. Э Эрдниев, Указ. соч. С. 216-218; Н.Л. Жуковская, Пища кочевников Центральной Азии (к вопросу об экологических основах формирования модели питания), СЭ. 1979. No: 5. С. 70-71.

⁵⁹ Пржевальский Н. М. Монголия и страна тангутов. М., 1946. С. 69-70, 225-226.

⁶⁰ Н. Л Жуковская, Указ. соч. С. 70.

⁶¹ Там же. С. 72-73; Ершов Н. Указ. соч. С. 232-233

İki çeşit ot, tahıl biberi, tarçın, uyku çayı (чуб-чой), bazen ayva, badem, gül yaprakları, nar eklenilerek yapılan çeşitli çaylar içilmiştir. Genellikle çaya süt, tuz ve domuz yağı eklenmiştir.⁶²

Çayın kültürel ve sosyal tarihine yöneltilebilecek en ilginç sorularından birisi Orta Asya halklarının günlük tüketiminde çayın yerini nasıl aldığıdır. Çayın Türkistan mutfağına girmesi muhtemelen Doğu Türkistan'ın Kaşgar ilinde yaşayan Uygur Türklerini de etkilemiştir. Bu bölgedeki nüfusun Batı Moğollarla yakın temasta olması çayın yaygınlaşmasında rol almıştır. Diğer bir etken olarak ise, Doğu Türkistan'daki kentsel nüfus oranının çok yüksek olduğu akılda tutulmalıdır. Bu durum çay modasının daha hızlı bir şekilde yayılması anlamına gelmektedir. Doğu Türkistan'ın yerleşik nüfusu (калмук-чой), Kalmuk çayını tercih etmiştir. İ.V. Zaharovoy, (И. В. Захаровой) bu çayın XIX.-XX. yüzyıllarda etkon-çoy (эткон-чой) olarak bilindiğini aktarmıştır.⁶³

Çay kullanımı ile alakalı XIX. yüzyılda Tatarlar arasında bir efsane anlatılmıştır. İsmi bilinmeyen bir Sufi Türkistan yollarında yorulur. Çin sınırına yakın bir köye gider. Köyde Sufiye sıcak bir içecek verirler ve yorgunluğu birden geçer. Sufi bağırır: "Bu içecek! Cennette yeri var. Tanrıdan bir hediye" der. Aceleyle yoluna devam eder ve insanlara çayı anlatır. Bu Sufi çay sayesinde 100 yıl yaşadı". Bu efsanede 2 detay dikkat çekmektedir. Birincisi hikâyedeki olaylar Çin sınırında yani Doğu Türkistan'da geçer. İkincisi ise ana karakterin bir Sufi olmasıdır. Yani İslam'ın mistik çerçevesi içerisinde hikâyenin seyri devam etmiştir.⁶⁴ Bu efsane Kalmuk çayı ile Kaşgarların günümüze kadar korunmuş olan "Соқыт" (zorluklardan kurtulma) ritüeli arasındaki bağlantıyı ortaya

⁶² А. Шышов, Сарты. Ташкент, 1904. Ч. 1: Этнография. С. 172-174

⁶³ Ч. Ч Валиханов, О состоянии Алтышара. С. 170; И.В. Захарова, Материальная культура уйгуров Советского Союза, Среднеазиатский этнографический сборник. М., 1959. Вып. 2. С. 282.

⁶⁴ Р. Бушков Указ. соч. С. 90-91; С.Н. Абашин, Ишан, Ислам на территории бывшей Российской империи, Энциклопедический словарь. М. 1999. Вып. 2. С. 40-41; Он же. Пи, Там же. С. 78-79.

koymuştur.⁶⁵ S.S. Gubayevoy'un (С.С. Губаевой) aktardığını göre "Сукыт" (zorluktan kurtulma) sessizlik, anlamına gelmektedir.⁶⁶

Gizemlerle dolu olan bu ritüeli Fergana'da sadece Doğu Türkistan'dan gelen insanlar gerçekleştirmiştir ve bazen bu ritüelde (соқыт: zorluktan kurtulma) kelimesinin telaffuzubile yasaklanmıştır. Çocuğu olmayanlar, kâbusgörenler, hastalar, işleri yolunda gitmeyen köylüler arasından birisini "соқыт" ritüelini düzenleyen kişi seçerdi. "Соқыт" töreninde yemin eden kişiye komşuları para, koyun eti, yağ, un ve çay gibi hediyeler getirirlerdi. Yeterli derecede ürün geldiği zaman seçilen köylü соқыт hazırlardı. Bu ritüel yılda iki ya da dört defa tekrar edilirdi. Eskiden sadece erkeklerin katıldığı bu ritüele sonraları 10-15 kişiye yakın orta yaşta kadın ve yaşlı kadınlar katılabilirdi. Bu ritüele sigaraya da alkol kullanmayan ve namaz kılan "temiz" insanların katılmasına izin verilirdi.

Sokit, (соқыт) kutsal bir yiyecektir. Bölge halkı tarafından bu şekilde değerlendirilir. Bu nedenle ritüel sırasında bir taneden fazla sokit hazırlanarak para ve yiyecek getiren kişilere ikram edilir. Ritüele katılanlar, getirdikleri ürünleri koydukları Surpa (Сурпа) adlı masanın üzerine koyar ve bu masanın etrafında dua ederlerdi. Sonra abdest (gusül) alan kadınlar, 50-70 adet kuzu yağında kızartılmış krep benzeri kekler hazırlar. Hazırladıkları kekleri süt kazanının içine döküp çay ve tuz eklerlerdi. Bir süre kaynadıktan sonra ок-çой (ок-чой), (син-чой: син-çойушир-чой: şir-çой) tüketilmeye hazır hale gelirdi. Hazırlanan her kek ikiye bölünerek ekmeğin arasına konurdu. Bu yemek ritüele katılanlar arasında eşit bölünür ve bir kısmı ок-çой (ок-чой) ile tüketilirdi. Kalan kekler ise bezlere sarılarak evlerine götürmeleri için katılımcılara dağıtılırdı. Banyo (gusül) yapıldıktan sonra evde tüketilirdi.

⁶⁵ Узбекско-русский словарь. Ташкент, 1988. С. 395; Г. Садвакасов, Язык уйгуров Ферганской долины. Алма-Ата, 1970. Кн. 1: Очерки фонетики, тексты и словарь. С. 229.

⁶⁶ С. С. Губаева, Население Ферганской долины в конце XIX- начале XX в. (этнокультурные процессы). Ташкент, 1991. С. 88-90.

Daha sonra keklerin kızartıldığı ve çayın demlendiği kazan iyice yıkanır, eller, yüz temizlenir, kalan çöpler ise yerleşim yerinin dışına atılırdı.

Sokıt (соқыт) ritüeli (*Афак-ходже*) Afak Hoca'ya ithaf edilmiştir. Ritüele sadece Afak Hoca'nın müritleri katılabilirdi. Afak Hoca, (*Abakh Hoca, Apak Hoca*) tarihi bir kişidir. Gerçek adı ve unvanı Hazret Hidayetullah Hoca'dır. Afak Hoca XVII. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Türkistan'da yaşamıştır. Aziz bir kişi olarak tanınmış ve kabul görmüştür. Afak Hoca XVI. Yüzyılda Semerkant'a defnedilen Ahmed Kazani'nin (*Махдуми-азами*) soyundandır. Kazani'nin soyundan gelenler Buhara Emiri ve Hokand Hanı ile eşit seviyede haklara sahiptir.⁶⁷

XVI-XIX yüzyıllar arasında Ahmed Kazani'nin torunları Orta Asya yöneticilerinin manevi akıl hocaları olmuştur. Çağatay Hanlığı, Şeybaniler, Canoğulları (*Аштарханиды*) gibi Türk hanlıklarına hizmet etmişlerdir. Bunlara ek olarak Buhara ve Hokand hanlıklarının Özbek hanedanlıkları, Mangıtlar ve Mingiler de zaman zaman bunların tavsiyelerine başvurmuştur. Afak Hoca, Doğu Türkistan'da ağatayların iktidar mücadelesine müdahale etmiştir. Bu çekişmede Çungarların tarafına tutan Afak Hoca iç savaşın seyrini etkilemiştir.⁶⁸ Budistlerin lideri Dalay Lama ile bir araya geldiğine dair söylentiler mevcuttur.

Kendilerini Dalay Lamanın takipçileri olarak gören ungarlar Afak Hoca'yı desteklemişlerdir. Onun yardımıyla Doğu Türkistan'daki gücü ele geçirmişlerdir Buradaki yönetimleri vasal duruma getirmiştir. Zamanla Afak-Hoca tüm Doğu Türkistan'ın ruhani hamisi olarak saygı görmüştür. İslam'ı seçen Fergana Kalmuklarının ataları savaşçıdır.⁶⁹ Kaşgarlılar şu hikâyeyi nakletmiştir: Sanki daha önce kimse koyun yağında pide pişirmemişti. Ama bir gün pide pişirildi. Afak Hoca yapılan pideyi sevdi. Daha sonra müritleri onun anısına yapmaya devam etti.

⁶⁷ О. Ф. Акимушкин, Введение в изучение памятника. Комментарии, Шах-Махмуд Чурас. Хроника. М., 1976. С. 255; Валиханов Ч.Ч. Указ. соч. С. 188-191.

⁶⁸ Г. Ц. Цыбиков, Избр. Труды. Новосибирск, 1981. Т. 1. С. 143-144.

⁶⁹ С. С. Губаева Население Ферганской долины. С. 75.

Kalmukların çayına yapılan pideler eşlik etmeye başlamıştır. Böylece Kalmuk çayı Afak Hoca ile olan ilişkilerinden dolayı Çungarların yaşadığı Doğu Türkistan'daki yerleşik Müslümanlar arasında popüler hale gelmiştir⁷⁰..

Çayın Fergana bölgesinde popüler olmasının nedenlerinden biri XVIII-XIX yüzyıllarda Doğu Türkistan'danbu bölgeye çok sayıda Müslüman nüfusun göç etmesidir. Bu göçün büyüklüğüne dair çok sayıda kanıt vardır. XVII-XVIII yüzyıllarda Çungar Hanlığında iç karışıklık zirveye tırmanmıştır. Göçler bu dönemde artmıştır. Göçlerin ana akımı Fergana vadisine doğru olmuştur. 1750'lerin sonunda Doğu Türkistan'dan Fergana'ya 9 bin aile göç etmiştir. Yaklaşık 40 bin Kaşgarlı ve Kalmuk bölgede iskân edilmiştir. Kaynaklara göre o dönemde Fergana'nın toplam nüfusu 300 bin kişidir.⁷¹

XIX. Yüzyılda Fergana

XIX. yüzyılın başlarında Kaşgarlıların torunları Fergana'nın yerli sakinleri olarak kabul edildi. Zamanla Kaşgarlılar adını kaybetmiştir. Örneğin, Namangan oblastındaki köylerin sakinleri, Özbek dilinin lehçesini konuşmuşlardır. Burada güçlü bir Uygur etkisinden söz edilir.⁷² XIX. yüzyılda Uygurlar ve Kaşgarlıların yaşadığına dair veri

⁷⁰ А. Шишов Указ. соч. С. 174.

⁷¹ Тарих-и Бадахшани. С. 46-49; Наливкин В. Указ. соч. С.61; Т.К Бейсембиев, "Тарихи-и Шахрухи" как исторический источник. С.13; Описание Чжунгарии и Восточного Туркистана в древнем и нынешнем состоянии. Переведено с китайского монахом Иакинфом. СПб., 1829. Ч. 2. С. 149.

⁷² С. С. Губаева, Этнический состав населения Ферганы. С. 86-88; Она же. Население Ферганской долины. С. 82-91; Е. Д. Поливанов, Узбекская диалектология и узбекский литературный язык: (К современной стадии узбекского языкового строительства). Ташкент, 1933. С. 20-22; А.К Боровков, к характеристике узбекских "умлаутных" или "уйгуризованных" говоров, С. Е. Белек, Малову. Фрунзе, 1946; Г.С Садвакасов, К вопросу о взаимодействии уйгурских и узбекских говоров Ферганы, Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана. М., 1980. С. 100-102.

yoktur. XIX. yüzyılda Doğu Türkistanlıların Orta Asya'ya toplu g devam etmiştir. Diğer bir deyişle, Mirza şems Buhari'ye göre; 1830'da Doğu Türkistan birliklerinin Hokand'ı işgalinden önce "Hokand'ta on ile on iki bin Kaşgarlar yaşamaktadır" diyerek aktarmıştır.⁷³

Kaynaklara göre Çin'e karşı yapılan başka bir ayaklanmanın sonucunda Doğu Türkistan'dan Fergana'ya 70 bin insan g etmiştir. Diğerbir kaynak ise 70 bin aile olduğunu ileri srmştir.⁷⁴ . Valihanov, (. Валиханов) 25 bin kişinin daha sonra geri döndüğünü ileri srmştir.⁷⁵ 1847 yılında ise Kaşgar'dan 20 binden fazla kişi göç etmiştir. Diğer kaynaklara göre 100 bin kişidir.⁷⁶ Kroniklere göre; gler sırasında insanların çoğu dağlardan soğuktan vefat etmiřtir⁷⁷ 1857'de Veli Han Tura isyanından sonra Kaşgar'dan 15 bine yakın kişi göç etmiştir. Diğer kaynaklara göre 15 bin aile göç etmiştir.

Yakub-Bek tarafından kurulan devletin 1877'de Çinlilere yenilmesi sonucu binlerce aile Orta Asya'ya doğru kaçmıştır.⁷⁸ st düzey bir Rus diplomatın raporunda bu durumdetaylı bir şekilde tasvir etmiştir. 1877'de ise Çinliler'inYakub-Bek'in kurduğu devleti yenmesi sonucu binlerce aile Orta Asya'ya doğru kaçmıştır. Bu durumu Rus yetkili detaylı bir şekilde raporlandırmıştır. 1877'in sonunda yaklaşık 12 bin Kaşgarlı ve Dungan Rusya sınırlarına göç etmiştir. Bunlardan yaklaşık 7

⁷³ О некоторых событиях в Бухаре, Хоканде и Кашгаре. Записки Мирзы-Шемса Бухари, изданные В. В. Григорьевым. Казань, 1861. С. 36.

⁷⁴ .. Валиханов, О состоянии Алтышара, С. 156; В.В. Григорьев, Комментарии, О некоторых событиях в Бухаре, Хоканде и Кашгаре, С. 106; Обзорение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии, Зап. РГО. СПб., 1849. Т. 3. С. 196.

⁷⁵ . , Валиханов, О западном крае китайской империи (Кашгарский дневник-2) .. Валиханов, Собр. соч.: В 5 т. Алма-Ата, 1962. Т. 2. С. 220

⁷⁶ А.Н Куропаткин, Историко-географический очерк страны, ее военные силы, промышленность и торговля. СПб., 1879. С. 121.

⁷⁷ . . Валиханов, О состоянии Алтышара. С. 159.

⁷⁸ Там же. С. 164; Наливкин В. Указ. соч. С. 185; Куропаткин А. Н. Указ. соч. С. 125-126.

bin kişi Yedisu oblastına kalanlar ise Fergana oblastındaki Oş şehrine yerleşmiştir.⁷⁹

Ç. Valihanov'a (Ч. Валиханов) göre; XIX. yüzyılın ortasında Kaşgarlı 50 bin aile Andican, Şehriban, Karasuya yakın köylerde yaşamıştır. Valihanov bir diğer çalışmasında farklı bir sayı vermiş ve XIX. yüzyılın ortasında Fergana vadisinde Doğu Türkistan'dan gelen 300 bin kişinin yaşadığını aktarmıştır.⁸⁰ Molla Musulman'ın raporuna göre 1868'de Fergana vadisinde ve ağırlıklı olarak da Andican yakınlarında 70 bine yakın Kaşgarlı yaşamaktadır.⁸¹ Doğu Türkistan'dan belli sayıda insan Orta Asya'nın farklı bölgelerine yerleşmiştir. Yazılı ve etnografik verilere göre; Kaşgarlıların izleri Taşkent, Kanibadam, Hocend, Semerkant ve çevresinde, Buhara'da, Karatekin'de, Harezm'de bulunabilir.⁸²

Modern araştırmacıların Doğu Türkistan'dan gelen göçmen sayısı hakkındaki görüşleri birbirinden ayrılmıştır. S.S. Gubaeva, Fergana Vadisinde 300 bin kişinin yaşadığını iddia etmiştir ki Ç. Valikhovun görüşlerini tekrar ettiği söylenebilir.⁸³ A. Kaydarov 1860 yılında 250 bin

⁷⁹ Центр. гос. архив Республики Узбекистан (ЦГА РУ). Ф. 1. Оп. 11. Д. 205. Л. 16.

⁸⁰ Ч. Ч. Валиханов, О состоянии Алтышара s. 190; Он же. (Записки об организации поездки в Кашгар) Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. Т. 2. С. 172.

⁸¹ Бабабеков Х.И. Указ. соч. С. 7.

⁸² Н. Г. Маллицкий, Ташкентские махалля и мауза, В. В. Бартольд: Туркестанские друзья. С. 113; А. М. Решетов, Уйгуры в Таджикистане, Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана. Нукус, 1989. С. 195; М. Абрамов, Гузары Самарканда. Ташкент, 1989. С. 34; Б.Х. Кармышева, Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным). М., 1976. С. 166; Н. А. Кисляков, Очерки по истории Каратегина: К истории Таджикистана. Сталинобод, 1954. С. 38, 89; Ч.Ч. Валиханов, О западном краекитайской империи С. 222.

⁸³ С. С. Губаева, Уйгуры и дунгане Ферганской долины, Современное развитие этнических групп Средней Азии и Казахстана. М., 1992. Ч. 2. С. 121.

göçmenin Doğu Türkistan'dan Orta Asya'ya göç ettiğini ileri sürmüştür.⁸⁴ İ. V. Zakharova, 1860'a kadar 200-250 bin Uygur'un Hokand Hanlığında yaşadığını aktarmıştır.⁸⁵ G.M. İshakov, A.M. Resetov, A.N. Seglovskaya XVIII- XIX. yüzyıllarda 85 bin ile 160 bin göçmenin Doğu Türkistan'dan Orta Asya'ya göç ettiğini ifade etmişlerdir.⁸⁶ G.B. Nikolskaya XVIII. yüzyılın ilk yarısında 85 bin ile 165 bin arasında kişinin Fergana'ya göç etmesinin mümkün olduğunu ileri sürmüştür.⁸⁷

Kaşgar göçmenleri Hokand Hanlığının elitlerinin bir parçası haline gelmiştir. XIX. yüzyıl başında "таглыков" askeri grubunu meydana getirmişlerdir. Umar Han yönetiminde Yusuf Ming başı Kaşgari (Yusuf Talik; Юсуф-таглык) etkili bir isim haline gelmiştir. Kızı Magali Han ile evlenmiştir.⁸⁸ Hokand sarayında Kaşgar Hoca ailesinden yüzlerce kişi çok önemli mevkilere gelerek etkin rol oynamışlardır. Muhammed Khudayar Han Kaşgarlıların kızı ile evlenmiştir.⁸⁹

1898'de Ruslara karşı ayaklanan Kaşgarlı göçmenlerin arasında askeri lider (Юнус-таглык) Yunus Talik, etkin bürokrat, devlet adamı Khudayar Hanın yönetiminde etkili bir isim olan İsa Evliya

⁸⁴ А. Кайдаров Уйгурский литературный язык и вопросы разработки научных принципов терминоведения, Исследования по уйгурскому языку. Алма-Ата, 1965. Т. 1. С. 23.

⁸⁵ И. В. Захарова Указ. соч. С. 223-224.

⁸⁶ Г. М., Исхаков, А.М. Решетов, А.Н. Седловская, Современные этнические процессы у советских уйгуров, Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана. М., 1980. С. 75.

⁸⁷ Г. В. Никольская, Выходцы из Синьцзяна в Туркестане в конце XIX-начале XX вв. (материалы к истории народов Средней Азии): Автореф. дис... канд. ист. наук. Ташкент, 1969. С. 15.

⁸⁸ Т.К. Бейсембиев, "Тарих-и Шахрухи" как исторический источник. s. 80. Примеч. 64. С. 105.

⁸⁹ Ч. Ч. Валиханов, О состоянии Алтышара. С. 188-190; М. Алибеков, Домашняя жизнь последнего кокандского хана Худояр-хана, Ежегодник Ферганской области. Новый Маргелан, 1903. Т. 2. С. 93.

(ишанМадали-Халифа) İşan Magali Halife bulunmaktadır.⁹⁰ Doğu Türkistanlı göçmenler, Fergana vadisinde yaşayan Sartların kimliğinin oluşmasında büyük bir etkiye sahiptir. Kayıtlara göre şekerhan şehri ve civarında tamamen Kaşgarlar yaşamaktadır. Buradaki tek bir yerde yirmi bin aile sayılmıştır.⁹¹ 1890'da Rus oblasti şahriban'da nüfusun üç yüz dördü Kaşgarlı geri kalanlar ise Sartlardan oluşmaktadır.⁹² Benzer veriler oldukça yaygındır. 1870'lerde Fergana vadisinin toplam nüfusu en fazla 1 milyon civarındadır. 1897'ye geldiğinde ise Fergana bölgesinde yaşayan nüfus 1,5 milyonu aşmıştır. Modern araştırmacılar ve istatistiki verilerde bu sayıyı doğrulamıştır. Yüzde 160 nüfus artışı olmuştur.⁹³ Doğu Türkistan'dan göçenlerin sayısını 85 bin kişi olarak kabul edersek Fergana sakinlerinin yüzde 11-14' Kaşgarlılardan oluşmaktadır. Ortalama tahminleri dikkate alırsak ve Doğu Türkistan'dan gelen göçmen sayısını 160 bin kişiye ulaştığını varsayarsak, Kaşgarlıların oranı toplam Sart nüfusunun yüzde 22-28'ine kadar yükselir. Doğu Türkistan'dan gelen göçmen sayısını 300 bin kişi kabul edersek Kaşgarların payı oldukça büyük olacaktır. Bu oran nüfusun % 40-50si anlamına gelmektedir. Rus saldırıları sırasında nüfusun 700-800 bin kişi olduğunu varsayarsak bu oranlar daha da artacaktır.⁹⁴

⁹⁰ В. Наливкин, Указ. соч. С. 205.

⁹¹ Обзорение Кокандского ханства, С. 196.

⁹² С. С, Губаева, Уйгуры и дунгане Ферганской долины. С. 126.

⁹³ Обзорение Кокандского ханства, С. 191; А. Кун, Очерки Коканского ханства, Изв. РГО. 1876. Т. 12, вып. 1. С. 63; Сборник статей, касающихся до Туркестанского края А. П. Хорошхина. СПб., 1876. С. 42; Всеобщая перепись населения 1897 года. СПб., 1904. Т. 89: Ферганская область, С. 1; Бушков В. И. Население Северного Таджикистана: формирование и расселение. М., 1995. С. 191. Табл. 6 (г).

⁹⁴ Коканское ханство по новейшим известиям, Военный сб. Год 12. 1869. Июль. N 5. С. 71; Л. Ф., Костенко, Туркестанский край, Опыт военно-статистического обозрения Туркестанского военного округа. СПб., 1880. Т. 1. С. 378; Проект всеподданейшего отчета Ген. Адъютанта К. П. фон Кауфмана по гражданскому управлению и устройству в областях

Kaşgarların bilinçli kompakt bir şekilde yerleşimlerine izin verilmedi. Örneğin Margelan bölgesindeki 251 köyden (кышлак) 111'inde yaşamışlardır.⁹⁵ Yeni yapılan yerleşimleriyle Kaşgarlar yerel halka hızlı bir şekilde uyum sağlamıştır. Doğu Türkistan'dan Ferganaya yapılan göçler yerleşik sakinlerinin kültürünü kısmen etkilemiştir. Özellikle Fergana vadisinde çayın kullanılması ve yaygınlaşmasında etkili olmuşlardır. Çayın yerel halk arasında yaygınlaşmasıyla çay tipleri de değişmiştir. Tipik (sıradan) çayın popülerliği artarken шир-чай görece daha az kullanılmaya başlanmıştır. Bunun nedenleri arasında özellikle XIX. yüzyıldan başlayarak göçebelerin yerleşik yaşam tarzına geçmeleri vardır. Böylece hayvansal ürünlerin üretimi ve tüketiminde bir azalma meydana gelmiştir. XIX. yüzyılın başında Rusya'dan semaverin ödünç alınmasıyla birlikte çay demlemek hızlı ve karmaşık olmayan bir sürece dönüşmüştür. Bu gelişmeleri 1836'da Buhara'yı ziyaret eden İ. Vitkeviç (И. В. Виткевич): "Burada dükkânlarda Rus semaverleri bulunduruyorlar ve bunlardan onlarca her yerde" sözleriyle tasvir etmiştir.⁹⁶

Rus etkisi yoğunlaştıkça semaverlerde çay demleme modası artmıştır. Buna bağlı olarak ilk çayhane (чайхона), XIX. yüzyılın ortalarına doğru açılmıştır. 1888'de Orta Asya şehirlerinde 94 çayhane varken 1910'da 207'ye yükselmiştir.⁹⁷ Rusya'nın Orta Asya'da ilerlemesinin bir sonucu olarak semaver sadece şehirlerde değil, etrafındaki köylerde yerini almıştır. Şehirlerde (чайхона) çayhane ismi verilen mekânlarda, taşrada ise *Samavarimi* "Самовараму" adı verilen mekânlarda içilmiştir.

Туркестанского генерал-губернаторства. 7 ноября 1867- 25 марта 1881 г. СПб., 1885. С. 13.

⁹⁵ ЦГА РУ. Ф. 23. Оп. 1. Д. 532. Л. 221-241.

⁹⁶ И. В. Записка, Виткевича. С. 97.

⁹⁷ Н. О. Турсунов, Развитие городских и сельских поселений Северного Таджикистана в XVIII- начале XX в. (историке-этнографические очерки). Душанбе, 1991. С. 92.

E. M. Peşerevoy'un (Э. М. Пешерево́й) aktardığı bilgiler çayın sosyal tarihi ile ilgili resmi tamamlamaktadır. Buna göre, ilk önce halka açık yerlerde içilen çay, özel günlerde sadece erkeklerin katıldığı partilerde içilmiştir. Daha sonraları kadınlar ve çocuklarda evlerinde çay içmeye başlamıştır.⁹⁸

XIX. XX. yüzyıllarda semaverli çaydanlıklar/ çaylar Orta Asya'da o kadar yaygınlaşmıştır ki çayhanelerin çalışma esaslarını resmileştirmek için girişimlerde bulunulmuştur. Bu amaçla bir tüzük hazırlanmış, eğitim prosedürünün ne olması gerektiği, öğrencilere, ustalara verilmesi gereken unvanlar belirlenmiştir. Çayhanelerin profesyonelleşmesi ve meslek haline gelmesinde etkili olan unsurlar, çayhanelerde manevi bir patronun seçilmesi ve bu zanaatın antik kökeni hakkında efsane yaratılmasıdır. "*Çay sahipleri*" hikâyesine göre Hz. Muhammed kâfirlerle savaşmak için gittiğinde susuz vahşi doğada işkenceler çekmiştir. Allah peygamberin duasıyla su verdi ama su içmeye uygun değildi. Sonra Davut peygamber Hz. Muhammed'e göründü ve ona semaver şeklinde taş gösterdi. Semaver taşı sayesinde savaşçılar kaynamış su ile susuzluğunu gidermişlerdir.⁹⁹ Bunun dışında çayhane çalışmalarının geleneksel mesleklerden biri haline dönüşmediğine de dikkat edilmelidir. Modern Orta Asya'da her topluluğun misafirlerine hizmet eden bir çayhanesi vardır. Çayhaneyi işletecek kişi kendi aralarından seçilirdi.

Göçebelerinin yerleşmesi ve semaverin yayılması sonucu, hayvansal ürün içeren süt türleri ortaya çıkmıştır. Buhara çay tariflerinden birisinde tuz, karabiber ve iç yağını içerir. Süt içermediğinden çoy-siyoh (чой-сиёх) siyah çay olarak adlandırılmıştır. Kazaklar yağsız sütlü siyah çay içerler. Kırgızların bazıları da bu çayı tüketmekte ve bazen çaya şeker ve tuz eklemektedirler.¹⁰⁰ Batı Kazakları çaya ezilmiş darı da

⁹⁸ E. M. Пещерева, Указ. соч. С. 283, 284.

⁹⁹ М. Гаврилов, Рисоля сартовских ремесленников. Ташкент, 1912. С. 13-20.

¹⁰⁰ E. M. Пещерева, Указ. соч. С. 281; Абрамзон С.М. Указ. соч. С.144.

eklemiştir. Tuzlu ve sütlü çay Doğu Türkistan sakinleri arasında bilinmektedir.

XIX. yüzyılın sonunda Fergana'da çaydanlıklar ve semaverlerde demlenmiş siyah çay bilinmekte ve sıklıkla tüketilmektedir. Fergana'da, Buhara'da, Semerkand'da Kaşkaderya'da, Surhanderya'da yeşil çay (кук-чай- чой-кабуд) popüler hale gelmiştir. XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başında Kırçak ve Karluklar'da her mekânda çay kullanımı yaygındı. Fakat K. Şaniyagov, (К.Ш.Шаниягов) "şimdi pek çok Karluk çayı çok sevmiyor" diye aktarmıştır.¹⁰¹

Taşkent ve yakın bölgelerde siyah çaya, kara-çoy ve çoy-siyoh (кара-чай, чай-сиёх) gibi farklı isimler üreticileri tarafından verilmiştir.¹⁰² Ayrıca Kazaklarda siyah çay tüketmiştir. Kuzey Kırgızistan'da siyah çay içilirken; Güney Kırgızistan'da yeşil çay içilmiştir. Doğu Türkistan'da da aynı çay türleri içilmeye başlanmıştır.¹⁰³ Sovyet döneminde Zerefşan, Karatekin ve Dervaz'da yeşil çay popüler hale gelmiştir. Varlıklı insanlar ilk önceleri yeşil çay tüketirken daha sonraları arada sırada siyah çayı da içmişlerdir. XX. yüzyılda Türkmenler arasında yeşil çay yaygın olarak tüketilmiştir.¹⁰⁴ M.C. Bedriyev (М.С. Бердыев) "çay öğünlerimizin vazgeçilmezidir" diyerek çayın Türkmen toplumdaki etkisini ifade etmiştir.¹⁰⁵

Sonuç Yerine

Orta Asya halkının çay tercihinde iki tür geleneksel açıklama yer almaktadır. Bunlar "soğuk" (совук) ve "sıcak" (иссык) olarak karşımıza çıkar. Yeşil çay soğuk içeceklerden birisidir ve sıcakken de yararlıdır. Siyah çay ise sıcak içeceklerden kabul edilir ve soğuktan koruduğuna

¹⁰¹ В. Наливкин, Наливкина М. Указ. соч. С. 126; Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа. С. 279; Он же. Узбеки-карлуки (Историко-этнографический очерк). Ташкент, 1964. С. 127.

¹⁰² Н. Ершов, Указ. соч. С. 290. Примеч. 25.

¹⁰³ С. М. Абрамзон, Указ. соч. С. 144; И.В Захарова, Указ. соч. С. 282-283.

¹⁰⁴ М. А. Хамиджаноеа Указ. соч. С. 169; Н. Ершов Указ. соч. С.244.

¹⁰⁵ М. С. Бердыев, Традиционная система питания туркмен (этнокультурный аспект). Ашгабат, 1992. С. 137.

inanılmaktadır. Bundan dolayı siyah çay kuzey bölgelerde; yeşil çay ise güney bölgelerde tercih edilmiştir. Başka deyişle; siyah çay “yeraltından gelen su” "черной водой" siyah su ile yeşil çay “белой”, beyaz su ile yani erimiş kar suyu ile elden edilen sudan yapılmıştır.¹⁰⁶

Böylece, Orta Asya’daki çayın sosyal tarihi birkaç aşamaya ayrılabilir.

1- Temelde Batı Moğolları (Çungarlar veya Kalmuklar) etkisinde kısmen Çin’de moda haline gelen çay, öncelikle Orta Asya elitleri arasında yayılmıştır. Göçebeler ve Orta Asya şehirliileri arasında zamanla yaygınlık kazanmıştır. Çay, göçebeler arasında süt ve hayvansal yağ ürünleri ile birlikte tüketilmiştir.

2- Doğu Türkistanlı göçmenler, çayın yayılmasının ana lokomotifi olmuştur. Göçmenlerle birlikte kırsal alanda popülerlik kazanan çay, hayvansal ürünler eklenmeden tüketilmeye başlanmıştır. İlk aşamada “yabancı” olarak kabul edilen bir içecekken zamanla yemekten içeceğe dönüşmüştür. Çayın saygın bir içecek haline gelmesindeki ana etken halk arasında kabul görmesidir. Müslüman toplumlarda bu tarz dönüşümlerin kabul görmesi için dini liderin rızası önemli iken çayın yayılmasında tasavvuf temsilcileri etkili olmuştur.

İkinci aşama “elit” ayrıcalığından “halk” içeceğine dönüşmesidir. Bu dönüşüm ve yaygınlaşma çayın herkesin erişimine ulaşmasıyla taçlanmıştır. Bunu sağlayan önemli etkenlerden birisi tarım toplumlarının, yerel pazarları küresel pazarlara açan bir sanayi ağına geçilmesidir. Bu önemli aşama bir dizi faktöre bağlıdır. Birincisi, Hindistan’da İngiliz çayının üretimi ve demiryolu ağının çoğalmasdır. XIX. yüzyıla gelindiğinde bu faktörler etkisini göstermiştir. XIX. yüzyılın ortalarında Orta Asya’da Çin çayı biliniyordu. XIX. yüzyılın sonu, XX. yüzyılın başında Bombay’dan getirilen yeşil çay popüler olmuştur. Bombay’dan gelen İngiliz çayı ile fiyatlar oldukça düşmüştür. E. M. Peşereva’nın (E.M. Пещерева) aktardığına göre; çay Rusya’nın Orta Asya’da etkin olması ile geniş kitlelere ulaşmıştır. Böylece;

¹⁰⁶ Информацию любезно предоставил В. И. Бушков.

demiryollarının inşası ve yeni ticaret yollarının açılması nedeniyle fiyatlar düşmüş ve çay kitleler tarafından kullanılmıştır.¹⁰⁷

Sonuç olarak; birincisi günümüzde ulusal kimliğin bir parçası olan saygınlık ve güç kaynağı bazı semboller daha çok dini değerlerle ilişkilidir. İkincisi ise bazı kültür unsurları yüzyılı aşan bir periyotta popüler bir karaktere bürünerek toplumun bir parçası olmuştur.

Кайнақча

Абашин С.Н. Ишан // *Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь*. Москва 1999.

Абдурахман-И Тали, *История Абдулфейз-Хана*, Ташкент 1959.

Абрамзон С.М. *Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи*. Л., 1971.

Абрамов М. *Гузары Самарканда*. Ташкент 1989.

Акимүшкин О.Ф. *Введение в изучение памятника. Комментарии, Шах-Махмуд Чурас*. Хроника. Москва 1976.

Алибеков М. *Домашняя жизнь последнего кокандского хана Худояр-хана, Ежегодник Ферганской области, Новый Маргелан* 1903.

Ахмедов, Б. А, *История Балха (XVI- Первая Половина XVIII)*, Ташкент 1982.

Бабабеков Х.И. *Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII-XIX вв.)*. Ташкент 1990.

Бартольд В.В. *Очерк истории Семиречья*, Москва 1963.

Бейсембиев Т. К. *Тарих-и Шахрухи как исторический источник*, алма-ата 1987.

¹⁰⁷ А. Шишов, Указ. соч. С. 173; Е. М. Пещерева, Указ. соч. С. 288.

Бейсембиев Т.К. “Ферганские номады в Кокандском ханстве и их историографы”, *Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций*. Алма-Ата 1989.

Бердыев М. С. *Традиционная система питания туркмен (этнокультурный аспект)*. Ашгабат 1992.

Боровков А.К. *К характеристике узбекских “умлаутных” или “уйгуризованных” говоров*, Белек С.Е. Малову. Фрунзе 1946.

Бушков В.И. *Население Северного Таджикистана: формирование и расселение*. Москва 1995.

Бушков, Р. “Ароматы востока” *Татарстан* 1992 Н. 11-12. С. 92-94.

Валидов А.З. *Некоторые данные по истории Ферганы XVIII столетия, Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Год 20-й (11 декабря 1914 - 11 декабря 1915)*. Ташкент 1916.

Валиханов Ч. Ч. *О состоянии Алтышара, или шести восточных городов Китайской провинции Нан Лу (Малой Бухарии) (1858—1859), Собрание сочинений в пяти томах. — 2-е изд. Доп. и переработанное. — Алматы: Главная редакция Казахской советской энциклопедии 1985.*

Валиханов Ч.Ч, *О западном крае китайской империи (Кашгарский дневник-2)*, Валиханов Ч.Ч. Собр. соч.: В 5 т. Алма-Ата 1962.

Гаврилов М. *Рисоля сартовских ремесленников*, Ташкент 1912.

Губаева С.С. *Горные таджики Каратегина в Ферганской долине (конец XIX- начало XX в.)*, СЭ. 1987.

Губаева С.С. *Население Ферганской долины в конце XIX - начале XX в. (этнокультурные процессы)*. Ташкент 1991.

Губаева С.С. *Этнический состав населения Ферганы в конце XIX - начале XX в. (по данным топонимии)*. Ташкент 1983.

Джандосова З. *Шах Заман - последний император Афганистана, Страны и народы Востока*. СПб., 1988.

Джетбысбаев Н. *Слово “муг”, курганы и каменная баба, Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Год 5-й (11 декабря 1899 - 11 декабря 1900)*. Ташкент 1900.

Ершов Н. Пицца, *Таджики Каратегина и Дарваза*. Душанбе 1976.

Ефремова, *Странствование Филиппа, Путешествия по Востоку в эпоху Екатерины II*. Москва 1995.

Жуковская Н.Л. *Пицца кочевников Центральной Азии (к вопросу об экологических основах формирования модели питания)*, СЭ. 1979.

Жуковская Н.А. *Иссык-Кульские калмаки (сарт-калмаки), Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана*. Москва 1980.

Захарова И.В. *Материальная культура уйгуров Советского Союза*, Средне азиатский этнографический сборник Москва 1959.

И.В. Виткевича, *Записки о Бухарском ханстве (отчеты П.И. Демезона и И.В. Виткевича)* Москва 1983.

Иомудский-Карашхан-оглы Н.Н. *Из народного предания туркмен: О родословной туркмен-иомудов, В.В. Бартольд: Туркестанские друзья, ученики и почитатели*. Ташкент 1927.

Исхаков Г.М., Решетов А.М., Седловская А.Н. *Современные этнические процессы у советских уйгуров, Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана*, Москва 1980.

Кайдаров А. *Уйгурский литературный язык и вопросы разработки научных принципов терминотворчества, Исследования по уйгурскому языку*, Алма-Ата 1965.

Кармышева Б.Х. *Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным)* Москва 1976.

Кисляков Н.А. *Очерки по истории Каратегина: К истории Таджикистана*. Сталинобод 1954.

Комиссия: *Материалы по районированию Средней Азии*. Кн. 2. Территория и население Бухары и Хорезма. Часть 2. Хорезм. Ташкент 1926.

Костенко Л.Ф. *Туркестанский край. Опыт военно-статистического обозрения Туркестанского военного округа*. СПб., 1880.

Кузнецов В. С. *Цинская, Империя На Рубежах Центральной Азии (Вторая Половина XVIII - Первая Половина XIX В.)*, Новосибирск 1983.

Кун А. *Очерки Коканского ханств*, Изв. РГО. 1876.

Курбанов А.В. *Еще раз о казыларских (шеретовских) татарах, Этническая и этносоциальная история народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана*. СПб., 1995.

Курбанов А.В. *Ставропольские туркмены: Историко-этнографические очерки*, СПб., 1995.

Куропаткин А.Н. *Историко-географический очерк страны, ее военные силы, промышленность и торговля*. СПб., 1879.

Кутлуков М. "Взаимоотношения Цинского Китая с Кокандским ханством", *Китай и соседи в новое и новейшее время*. Москва 1982.

Люшкевич Ф.Л. *Некоторые особенности пищи у оседлого населения Бухарской и Кашка-Дарьинской областей, Новое в этнографических и антропологических исследованиях: Итоги полевых работ Института этнографии АН СССР в 1972 году*, Москва 1974.

Мейендорф Е.К. *Путешествие из Оренбурга в Бухару*. Москва 1975.

Миклухо-Маклай Н.Д. *Описание таджикских и персидских рукописей Института народов Азии*, Москва 1961.

Миклухо-Маклай Н.Д., *Абдуррахман-и Тали. История Абулфейз-хана*. Ташкент 1959.

Мирза Абдалазим Самы, *Тарих-И Салатин-И Мангитийа (История Мангытских Государей)*, Москва 1962.

Мир-Мухаммед-Амин-И Бухари, *Убадулла-Наме*, Ташкент 1957.

Мокеев А.М. Рец. на: Dor R. Contribution a l'etude des Kirghiz du Pamir Afghan (Cahiers Turcica, I). Paris 1975.

Молдобаев Н.Б. *Древний Ош: проблемы и перспективы изучения, Изучение древнего и средневекового Кыргызстана*, Бишкек 1998.

Моногарова Л.Ф., *Материалы по этнографии язгулемцев Средне азиатский этнографический сборник*, Москва 1959.

Наливкин В. *Краткая история Кокандского ханства*, Казань 1886.

Наливкин В., Наливкина М. *Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы*, Казань 1886.

Никольская Г.В. *Выходцы из Синьцзяна в Туркестане в конце XIX - начале XX вв. (материалы к истории народов Средней Азии)*: Автореф. дис. канд. ист. наук. Ташкент 1969.

Пантусов Н. "Западно-китайские народности в Фергане", *Туркестанские ведомости*. 1876. N 19.

Пещерева Е.М. *Гончарное производство Средней Азии*. М., Л., 1959.

Писарник А. К., *Некоторые Данные По Исторической Топографии Городов Ферганы, Сборник Статей, Посвященных Искусству Таджикского Народа*, Сталинобад 1956.

Плоских, В.М., *Киргизы и Кокандское Ханство*, Фрунзе 1977.

Поливанов Е.Д. *Узбекская диалектология и узбекский литературный язык: (К современной стадии узбекского языкового строительства)*, Ташкент 1933.

Похлебкин, В.В. *Чай и Водка и Истории России*, Красноярск 1995.

Пржевальский Н.М. *Монголия и страна тангутов*, Москва 1946.

Решетов А.М. *Калмыки в Средней Азии, Краткое содержание докладов среднеазиатско-кавказских чтений: Вопросы этносоциальной и культурной истории Средней Азии и Кавказа. Апрель. 1983 г. Л.*, 1983.

Решетов А.М. *Уйгуры в Таджикистане, Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана*, Нукус 1989.

Садвакасов Г. *Язык уйгуров Ферганской долины*, Алма-Ата 1970.

Садвакасов Г.С. *К вопросу о взаимодействии уйгурских и узбекских говоров Ферганы, Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана*, Москва 1980.

Сулевманов, Р. Б., *Моисеев В А Из Казахстана XVIII Века Овнешней и Внутренней Политике Аблая*, Алма-Ата 1988.

Сухарева О.А. *Квартальная община позднефеодального города Бухары (в связи с историей кварталов)*, Москва 1976.

Сухарева О.А. *Бухара XIX - начало XX в. (позднефеодальный город и его население)*, Москва 1966.

Тарих-и Бадахшани ("История Бадахшана"), Москва 1997.

Турсунов Н.О. *Развитие городских и сельских поселений Северного Таджикистана в XVIII - начале XX в. (историко-этнографические очерки)*. Душанбе 1991.

Узбекско-русский словарь. Ташкент, 1988.

Файзиев Т. *Узбеки-курама (в прошлом и настоящем): Автореф. дис. канд. ист. наук*. Ташкент 1963.

Федченко А. П. *Путешествие в Туркестан*, Москва 1950.

Хамиджанова М.А. *Пища, Материальная культура таджиков верховьев Зеравшана*, Душанбе 1973.

Цыбиков Г.Ц. *Избр. труды*. Новосибирск 1981.

Чимийтдоржиев Ш. Б., *Взаимоотношения Монголии И Средней Азии В XVII-XVIII Вв.*, Москва 1979; *Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР*. Л., 1932.

Шаниязов К. *К этнической истории узбекского народа (историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента)*. Ташкент 1974.

Эрдниев У.Э. *Пища и напитки калмыков*, Элиста 1962.

Этнография питания народов Зарубежной Азии. Опыт сравнительной типологии. М., 1981. С. 128,155.

